

A KULTÚRTÁJ KIALAKULÁSA ÉS TERJEDÉSE BORSOD VÁRMEGYÉBEN

FRISNYÁK SÁNDOR

A történelmi Borsod vármegye kiterjedése 3629 km², a Kárpát-medence területének alig több mint 1,1%-a.* Borsod a Felvidék-régió déli részén ún. *hegyalja* vagy *vásárvonalas vármegye*, két nagy gazdasági térszerkezet határán. *A hegyalja vármegyék változatos tér- és erőforrás-kínálata minden korban fontos telepítőtevényt jelentett.* A paleolitikum (= őskőkor) óta kimutatható emberi jelenlét, a környezethasznosítás, a társadalmi-gazdasági térszerveződés Borsod tájenergiáira, természeti erőforrásaira és a vármegyét alkotó tájcsoport kedvező geográfiai helyzetére épült. A vármegye területének 1/3-a síkság, a többi domb- és hegyvidék (a legalacsonyabb és legmagasabb terület szintkülönbsége 871 méter). Természeti erőforrásai a művelésre fogható *talajtakaró*, a legeltetésre alkalmas *gyepterületek*, a vadban gazdag *erdőségek*, a *források*, az energiát és táplálékot (halat) adó *vízfolyások*, a hasznosítható *kőzetek és ásványok*. A természeti erőforrások használatának mértéke és módja időben és térben változó volt. Általánosságban megfogalmazható, hogy az őstársadalmaktól napjaink felé haladva az igénybevett erőforrások köre fokozatosan bővül és felhasználása egyre intenzívebb. *A gyűjtögető, halász-vadász életformát folytató emberek még csak használói voltak a természeti környezetnek, de tevékenységükkel nem avatkoztak be a táj fejlődésébe.* Az ökoszisztéma változása akkor kezdődött el, amikor az emberek a *zsákmányoló (= élelemszerző) tevékenységről áttértek a termelő gazdálkodásra*, a földművelésre és az állattenyésztésre. A termelő ember a táj dinamikus tényezője, interaktív kapcsolatban áll környezetének biotikus és abiotikus elemeivel. Termelő munkájával a természetes ökotópok (= biotópok) helyett agroökotópokat hoz létre.¹ Az antropogén tájformálás-környezetalakítás a *létfenntartás érdekeit szolgálja* és alapvető célja a terület *népességeltartó és értéktermelő képességének növelése.*² Az emberi munkával átalakított és folyamatosan használt tér, a kultúrtáj a Kárpát-medence népeinek közös nagy alkotása. A kultúrtáj kialakulása és diffúziója hosszú folyamat, amelyet egy mintaterület, Borsod vármegye példáján mutatunk be.

Az őskörnyezet első használói és átalakítói

Borsod tájenergiái lehetővé tették az ősember megtelepedését, nemcsak a Bükk hegység barlangjaiban, hanem a Sajó és a Bódva völgyében is. A pleisztocéntől a holocén atlanti fázisáig az élelemgyűjtő ősembercsoportok a sík és hegyvidéki tájak természeti erőforrásait hasznosították. Az *atlanti (tölgy-) fázisban* (Kr. e. 5300–3000) az enyhe, nedvesebb óceáni éghajlat (a holocén klímaoptimum) kedvezően hatott az erdő-

* A tanulmány az OTKA T 024171. sz. kutatási program keretében készült.

¹ Marosi S.–Somogyi S., 1900.

² Hajdú Z., 2000.; Lóczy D., 2000.

fejlődésre, a gyertyán és a bükk megjelenésére, a mediterrán és szubmediterrán fajok bevándorlására (1. ábra). A domb- és hegyvidéki kocsányostölgy-erdők záródtak, az alföldi területeken az elegyes tölgyes erdőszyeppek, az égeres láp- és ligeterdők terjedtek el.³ A klíma- és vegetációváltozás a korábnál jobb ökológiai feltételeket biztosított a neolit kori társadalom számára. A *neolitikumban* (Kr. e. 5500–3400) az autochton fejlődés és a kívülről ért hatás (impulzus) eredményeként a *Kárpát-medencében is megindul a termelő gazdálkodásra való áttérés*. Az életformaváltás, a *neolitikus forradalom* a Kárpát-medencében Kr. e. 5000-tól 4200-ig tartó folyamat volt.⁴ A neolitikum (= újkőkorszak) embere kőbaltával irtotta a bozótot, a talaj műveléséhez kőből formált ásót, kapát, ásóbotot, az aratáshoz kalcedon és obszidián pengékkel ellátott szarvasagancs-sarlót használt. Ilyen termelőeszközökkel az újkőkorszaki embercsoportok *csak kis területeket tudtak megművelni*. A régészeti lelőhelyek alapján feltételezhető, hogy a neolit kori földművelők a Sajó alföldi völgynyílásában, a Miskolci-kapuban és Dél-Borsodban éltek. Gazdálkodásukra az irtásos (égetésszerű) földművelés volt jellemző.⁵ A termőföld kimerülése (10–15 év) után más és más területeket műveltek meg lakókörnyezetükben.⁶ A Bükk-vidéken a földművelés mellett hegyi pásztorkodással, kisebb közösségek kovácskészkészítéssel, őrlőkövek faragásával stb. foglalkoztak. A korszak vége felé a vármegye sík területein talajváltó gazdálkodást folytató *tell*-telepek létesültek. A Kárpát-medence többi területéhez hasonlóan, itt is búzát, árpat és kölest termesztettek, kecskét, juhot és szarvasmarhát tartottak. Az emberek egy kisebb csoportja agyagedény-készítéssel foglalkozott („vonaldíszes kerámia”). A *szubboreális (bükk-) fázisban*, Kr. e. 3000 és 600 közötti klímaromlás, a hűvös-nedves éghajlat másféle alkalmazkodást-életmódstratégiát kívánt. A *réz korban* (Kr. e. 3800–1900) a komplex földművelő-állattenyésztő gazdálkodás dominanciáját a *pusztai és erdei legeltető állattenyésztés* váltotta fel (Borsodi-ártér, Borsodi-Mezőség, Sajó- és Bódva-völgy, Ózdi-medencedombság). A neolit kori állandó jellegű települések – köztük a dél-borsodi teltek – a réz korban többnyire megsemmisültek, a pásztornépek ez idő tájt *átmeneti szállásterületeken éltek*. A Kr. e. 1900-tól 800-ig tartó bronzkorban továbbra is az *állattenyésztés maradt a gazdasági élet alapágazata*, de mellette fejlődött a földművelés, az agyag-, bőr-, csont-, szövő-fonó- és fémfeldolgozó ipar is. (A fémöntésre és -feldolgozásra utaló nyomok és leletek Ároktő-Dongóhalom, Bükkaranyos, Diósgyőr, Kistokaj és Tiboldaróc térségéből kerültek elő.) A környezethasználat és átforgalmazás regionális különbségei alapján elkülönülő csoportok, eltérő jellegű kultúrák alakultak ki.⁷

A bronzkor első felében – a fémeszközök fokozatos elterjedése ellenére – még az *agancs-, csont- és kőszerszámok túlsúlya jellemzi a mezőgazdaság termelőeszközhasználatát*. A földművelés mind az alföldi, mind a domb- és hegyvidéki tájakon kialakult.⁸ A művelt területek a Dél-Borsodi síkság ármentes térszíneit foglalták el, pl. a Borsodi-ártér 5–6 m-re kiemelkedő homokfelszíneit (Tiszakeszi-Szódadomb) és a Borsodi-Mezőség magasabb részeit (Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Mezőnyárád stb.). A bronzkor utolsó harmadában *Mezőcsát környékén 200 km²-nyi területen 14 tell-telepen foglalkoztak váltógazdálkodásos földműveléssel*.⁹ A Bükkalját tagoló völgyekben irtásföldeken

³ Medzihradsky Zs.–Járainé Komlódi M., 1996.; Somogyi S., 2000.

⁴ Kristó Gy., 1998.

⁵ Révész L., 1994/a.

⁶ Bóna I., 1984/a.

⁷ Bóna I., 1984/a.; Fülöp J., 1984.; Révész L., 1994/a, 1994/b.

⁸ Bóna I., 1984/a.

⁹ Révész L., 1994/a, 1994/b.

gazdálkodtak (Bogács, Bükkaranyos, Cserépfalu-Pazsagpuszta, Emőd, Sály, Vatta stb.). A Bükk hegységben és a dombosági előterében élt bronzkori népek földműveléssel, erdei legeltetéssel, kő- és fémeszközkészítéssel foglalkoztak. A sík és hegyvidék találkozásánál szállásterületük védelmére egy *földvárövezetet* létesítettek (Bükkaranyos, Bükk-szentlászló, Dédes, Sály, Tapolca stb.). A hegység földműves telepei közül a bükk-szentlászlói (= óhutai) *Nagysánc* a legérdekesebb. A késő bronzkori település és művelt területe 440–450 m magasságban helyezkedik el és egy 16–17 hektárnyi kultúrtájat alkot a Bükk erdőrengetegében.¹⁰

A *szubatlanti fázisban* (Kr. e. 600-tól) a klíma szárazodott, de hűvös maradt.¹¹ A Kr. e. 8. évszázadban sztyeppei lovas, állattenyésztő nép jelent meg a Kárpát-medencében. Érkezésük a *vaskor* kezdetét jelenti.¹² A vaskori népek *állattenyésztéssel*, alárendelten földműveléssel és különböző (elsősorban fém-) ipari termeléssel foglalkoztak.¹³ *Az állattenyésztés és a földművelés térbeli rendje alapvetően nem változott, ami az emberi alkalmazkodást és a racionális környezetgazdálkodást jelzi.* A bükk-szentlászlói Nagysánc – 700–800 éves szünet után – ismét betelepült. A vasműves kelták itt alakították ki erődített településüket és a mikrorelief tagoltságának megfelelő szántóparcellákat. A vasból készített termelőeszközök (eke- és ásópapucs, kerek eke, sarló stb.) használatával hatékonyabbá vált a földművelés.

A Kr. u. 1–4. században területünk déli részén (és az egész Alföldön) a szarmaták éltek. Szállásterületüket a *Csörzs-árok*nak nevezett sáncrendszer védelmezte. A Csörzs-árok két-három vonalban, több száz km hosszan épült ki az Alföld peremén, így Dél-Borsodban is. A védelmi vonal megyénket Mezőkövesd, Szentistván, Gelej, Mezőkeresztes, Igrici, Nemesbikk és Ároktő környékén érintette.¹⁴

Az 5–9. században, a *népvándorlás korában nomád és félnomád népek éltek megyénkben.* A félnomád népeknél a nagyállattartó tevékenység kiegészült földműveléssel is. A 7. század elején a Borsodi-Mezőségen, a Sajó és Bódva alföldi völgynyílásában a korábban állattenyésztő *avarok áttértek a földművelésre* és állandó településeket létesítettek.

A 7–9. században Borsod tölgyesekkel borított dombvidékein földművelő szlávok települtek le (Bükkzsérc, Csermely, Dövény, Kurityán, Múcsony, Parasznya, Rakaca, Szomolya, Szuha, Tapolca, Vadna, Varbó stb.). A 750-től 900-ig tartó *katasztrófális szárazság* következtében az erdősztyepp zóna legelői kiszáradtak, az állatállomány elpusztult, a földművelés megszűnt és beköszöntött az éhhalál.¹⁵ A szárazság és az éhínség – más tényezőkkel együtt – hozzájárult az avar birodalom megsemmisüléséhez.¹⁶

A honfoglalás előtt itt élt népek életfenntartó-termelő tevékenységükkel környezet-átalakító tényezőkké váltak. A neolitikum óta folyó földművelés és állattenyésztés ökológiai hatása elsősorban az *erdőterület csökkenésében* nyilvánul meg. Krisztus születésétől a 9–10. századig a Kárpát-medence erdősültsége 75–80%-ról 35–37%-ra csökkent, s ennek következményeként a természeti folyamatokban egy sor változás indult el.¹⁷ A honfoglalás idején a Kárpát-medencében 150–300 000 ember élt,¹⁸ elsősorban a mo-

¹⁰ Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992.

¹¹ Medzihradsky Zs.–Járainé Komlódi M., 1996.; Somogyi S., 2000.

¹² Révész L., 1994/b.

¹³ Fülöp J., 1984.

¹⁴ Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992.

¹⁵ Györffy Gy.–Zólyomi B., 1996.

¹⁶ Györffy Gy.–Zólyomi B., 1996.

¹⁷ Kordos L., 1996.

¹⁸ Kristó Gy., 1998.

csaras, lápos területek környezetében, és az erdős domb- és hegyvidéki tájakon. A népsűrűség a Kárpát-medencében 0,46–0,92 fő/km², a gazdálkodásra és megtelepülésre leginkább alkalmas alföldi és dombsági területekre (220 000 km²-re) számítva is csak 0,7–1,4 fő/km² lehetett. Ilyen *alacsony népsűrűség mellett* a korábban itt élt népek által kialakított kisebb *izolált kultúrtájak nem voltak fenntarthatók*, ezek megteremtése és fejlesztése a megtelepülő magyarságra és az együtt élő etnikumokra várt.

A kultúrtáj kialakulása és terjedése

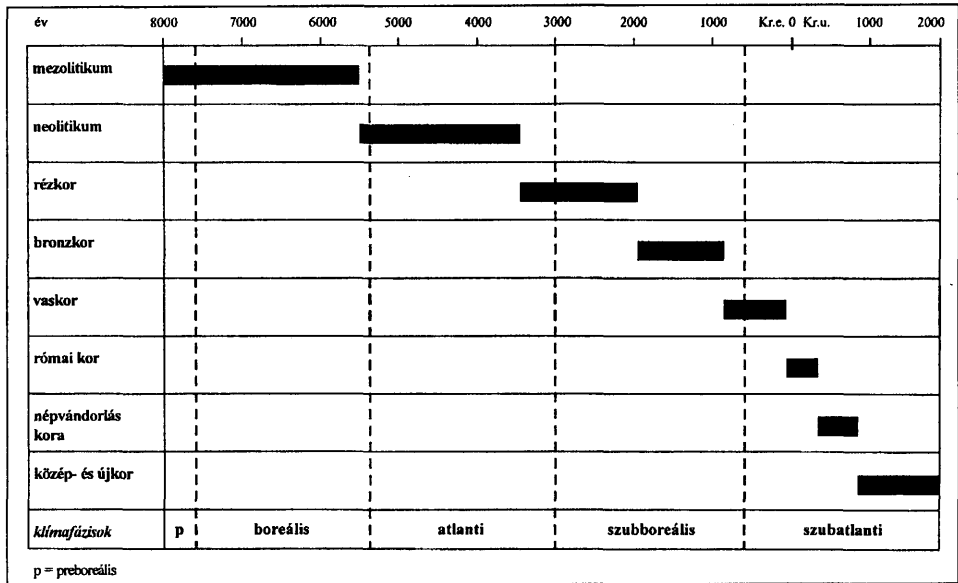
A honfoglalás korában a másfél évszázad óta tartó szárazság megszűnt. A csapadékosabb, a jelenkori felmelegedésnél enyhébb éghajlat kedvező ökológiai feltételeket biztosított a magyarság állattenyésztő és földművelő tevékenységéhez.¹⁹ A *Kárpát-medence* (ezen belül vizsgált területünk) többek véleménye szerint ekkor már *nem volt nyerstáj, de kultúrtájként sem értékelhető*.²⁰ A 10. században a Borsodi-árteret fűz-éger-nyárligetek, mocsárterek, nádasok, szikes puszták, északi részét, a magasártéri szinteket szil-köris-tölgy elegyes szálerdők borították. A medenceperemi hordalékkúp-síkságok (a Borsodi-Mezőség és a Miskolci kaputáj) olyan ármentes erdős-sztyepp területek, amelyeket az őstársadalmak intenzíven hasznosítottak.

A magyarság borsodi megtelepülésének és a kultúrtáj-fejlődésnek is ez a terület lehetett a súlypontja. *Az első kultúrtájak hipotézisünk szerint az ártérperemen és a Bükkalján, a domb- és sík vidék* (az említett hordalékkúp-síkságok) *határán alakultak ki* (2. ábra). A földműves kultúra az ártérperemről az ármentes síkság belső területei felé terjedt.

A Borsodi-ártérből kiemelkedő néhány hektáros vagy km²-es *gorondok* (laponyagok) és a *folyóhátak* szintén alkalmasak voltak az emberi megtelepülésre (pl. halászfalvak). Az ártérperemi magterületekről a kultúrtáj csak az ármentesítést követően terjeszkedett a Tisza és a Sajó árterén. A Bükkalja heglábfelszínét és lejtővezetét, továbbá a megye többi dombvidéki tájait cseres-tölgyes erdőségek, a Bükk hegységet gyertyános-tölgyes, a Bükk-fennsíkot montán bükkösök fedték. A természeti környezet humanizációja (benépesítése és gazdasági birtokbavétele) az alföldi területek felől – a teraszos folyó- és patak völgyekben – haladt a domb- és hegyvidék felé. A Bükk 600–959 m magas központi fennsíkja és a körülötte lévő, 400–600 m-es mészkőrögök területe a kora Árpád-korban, sőt a későbbi évszázadokban is, lakatlan maradt. A sík és dombsági tájtypusok kiválóan megfeleltek őseink környezetigényének, mivel azok biztosítani tudták a nagyállattartás, a földművelés és megtelepedés természetföldrajzi alapjait. *A tájak gazdasági birtokbavételével megindult az antropogén tájformálás*, a 10–13. században a termőföld- és legelőnyerés céljából az *erdők irtása*, az amfibikus ártérövezetben a differenciált ártéri gazdálkodás alapjait képező *fokok, erek, víztározók stb. kialakítása*.

¹⁹ Györffy Gy.–Zólyomi B., 1996.; Rácz L., 1990.

²⁰ Bulla B.–Mendöl T., 1947.; Frisnyák S., 1995, 2000.; Györffy Gy.–Zólyomi B., 1996.; R. Várkonyi Á., 1999.

1. ábra. A holocén klímafázisai és régészeti-történelmi korszakai a Kárpát-medencében

A települések körüli művelt földek (kultúrtájak) kezdetben még nem voltak állandó jellegű képződmények. A parlagoló vagy szántó-legelőváltó, az erdős dombságokon szántó-erdőváltó földművelési módszer alkalmazásával a határnak csak egy darabját hasznosították, majd annak kimerülése után más területrészt vontak be a művelésbe. A 12–13. század fordulójától – a középkori agrárforradalom hatásaként – *áttértek a két- és háromnyomásos rendszerre*, és a hatékonyabb fordító eke használatára. A földműves kultúra fejlesztésében, a korszerű módszerek elterjedésében fontosak lehettek a monostorok mellett működő (minta-) gazdaságok (Bélháromkút = Bélapátfalva, Boldva, Kács, Százd, Tapolca stb.). A földművesfalvak szántóföldjei, kertjei és szőlői a településközi tér apró „szigetei” voltak, amelyek a népesség növekedésével egyre terebélyesedtek. A kultúrtájfejlődés nem volt töretlen, a 13. században a tatárok, a 16–17. században a törökök pusztították a kultúrtáját fenntartó lakosságot és az épített környezetet. *A népesség nélkül maradt település- és gazdasági tér degradálódott.* A borsodi tájak közül a síkságok és a dombságokat tagoló folyóvölgyek (= közlekedési folyosók) szenvedtek a legtöbbet. *A 18. század elején – a gyér népesség miatt – a potenciális mezőgazdasági földalap alig 6–7%-át foglalták el a szántóföldek, így a kultúrtájak még csak izolált területfoltok voltak.* A vármegye lakossága – a betelepítések révén – 1712-től 1787-ig 24–25 000-ről 136 000 főre növekedett, s ez idő alatt valósult meg a kultúrtáj helyreállítása és fejlesztése.

A kultúrtáj-rekonstrukció a dél-borsodi sík földeken volt a legdinamikusabb. A dombvidéki tájak egyes helyein az agrárium térnyerése az ipari célú erdőirtásokkal függ össze. Pl. Nagyvisnyón 1715-től 1720-ig az erdőirtások révén 77%-kal nőtt a szántó- és 223%-kal a rét- és legelőterület.²¹ A vármegye kultúrtáj-növekedési üteme alig maradt el a népesség gyarapodásától. 1790-ig a szántóként művelt terület aránya 34,2%-ra, 1847-re 34,5%-ra, 1900-ra 47,1%-ra emelkedett, amelyhez még hozzá kell adnunk néhány % kert- és szőlőterületet is. A szőlő általánosan elterjedt, de tájformáló és gazdasági jelen-

²¹ Frisnyák S., 1995.

tősége csak a mai Nagy-Miskolc területén és a Bükkalja hegylábtelején volt. Miskolc 18–19. századi környezethasználatát (-gazdálkodását) az agroökológiai feltételekhez való racionális alkalmazkodás jellemzi.

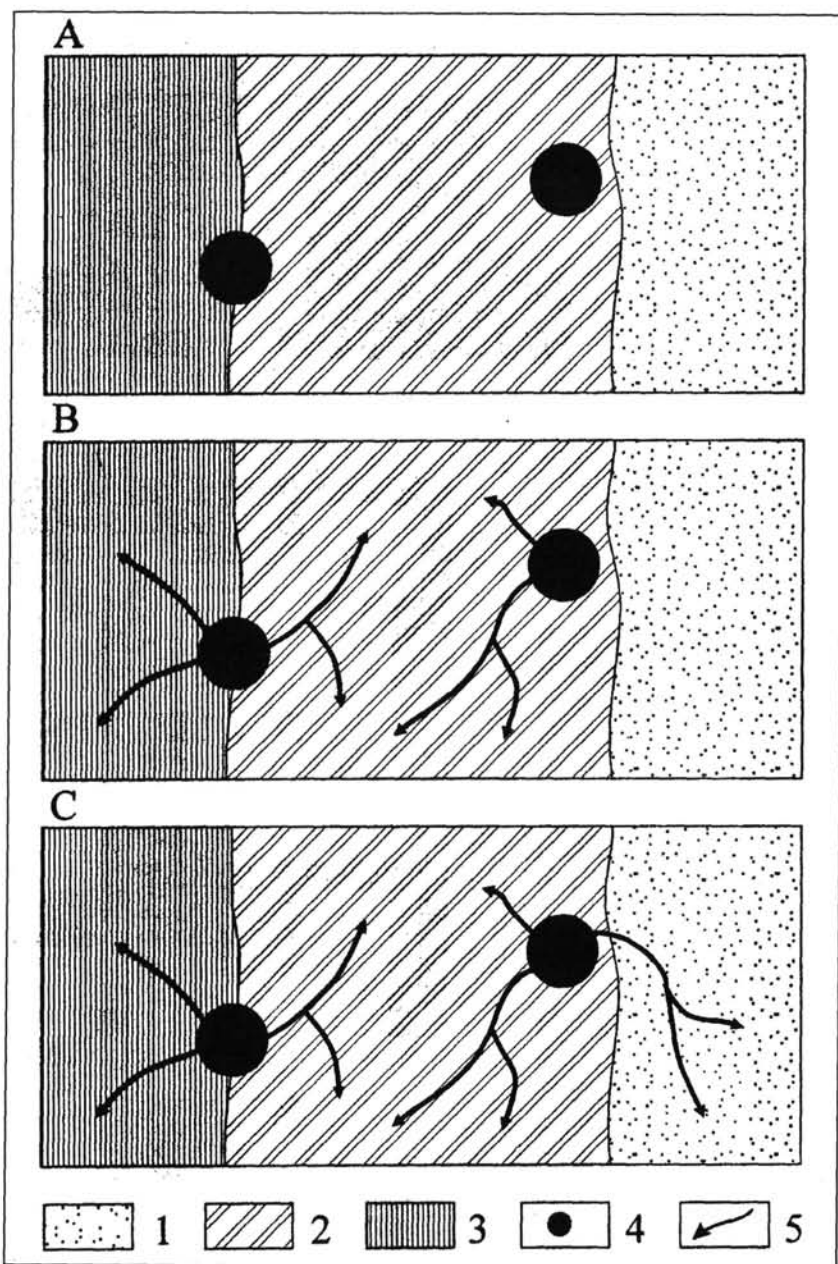
A 18–19. század fordulójára a sík vidéki kultúrtájak összekapcsolódtak, míg a domb- és hegyvidéki művelt földeket továbbra is az erdőségek vették körül. A 19. századi integrált környezetátalakító munkák (folyószabályozás, ármentesítés, láp- és mocsárlecsapolás, melioráció stb.) területünket csak részlegesen érintették. A Tisza borsodi szakaszának szabályozása a század második felében megvalósult, de az *árvédelmi gátak építésére* – leszámítva néhány települést, pl. Oszlárt, Tiszakeszít, Tiszaszederkényt, Tiszatarjánt stb. védő körtöltést, csak 1936–1939-ben került sor. A Sajó és a Tisza melléki ártérővezet mentesítése, a Bükk felől érkező patakok szabályozása (köztük a Hejő 8 km²-es mocsarának lecsapolása), a meliorációs munkák és a síksági területek mezővédő erdősávjainak telepítése fontos tényezői voltak a kultúrtáj fejlődésének. A 19. században a geofaktorok megváltozása megszüntette az ősi ártéri gazdálkodást, amelynek legszebb – a régi kéziratos térképeken és terepen napjainkban is nyomon követhető – példája Tiszatarján volt.

A 19. században és a 20. század első évtizedeiben a gazdasági életformák a sík, domb- és hegyvidéki tájakon eltérő mértékben változtak, az eredmények általában a művelt földek (kultúrtájak) növekedésében és a struktúrák átalakulásában jelentkeztek. A földművelés és az állattenyésztés extenzív jellege csökkent, és a rideg állattartást felváltotta az istállózó állattenyésztés. A határhasználat és a talajművelés is korszerűbbé vált a nyomásrendszert követő váltógazdálkodással, a tagosítással, az istálló- és műtrágya alkalmazásával és az öntözés elterjedésével. 1918-ban a Kárpát-medence öntözött területeinek 30%-a Miskolc környékén koncentrálódott, ahol a Sajó és a Hejő patak vizét hasznosították.²²

Az agrogén tájakon kívül más kultúrtájtípusok is formálódtak Borsodban. A domb- és hegyvidéki területeken a természeti erőforrások lehetővé tették az ipar megtelepedését, az ipari öskörzetek, majd a 19–20. században az ipari (indusztriális) települések kialakulását. A vasipar a 10. században az Upponyi-, Rudabányai- és a Szalonnai-hegység felszínközeli sziderit- és limonittelepeire, mint nyersanyagbázisra épült. Az Árpád-kori vaskőbányák 14–20 km-es körzetében vasolvasztó és feldolgozó (kovács-) műhelyek működtek. A vasérc redukciója 1250 °C-on történt, s az ehhez szükséges fűtőenergiát (= faszén) a környező erdőségek biztosították. A 10–13. századi vasipari mikrokörzetekben a *bánya- és műhelygödörök*, a később legelő- és szántóföldként használt *erdőirtványok* emlékeztetnek az ipar tájformáló-környezetátalakító hatására (Bódvavölgy, Szuha-völgy, Imola környéke stb.). A 13. század közepén, amikor a felszínközeli érclélohelyek és a környékbeli völgyek gypvasérc-telepei kimerültek, a vasipar észak felé, a Gömör-Szepesi-érchegységbe vándorolt.

A 13. század közepétől a 18. századig az ipar környezetátalakító szerepe jelentékeltelen. Az Árpád-kori földvárépítkezések (pl. Borsodvár), majd a mongol invázió utáni kővárak, templomerdők és egyéb védelmi objektumok (Diósgyőr, Ónod, Szendrő stb.) környezetében az erdőirtásokon kívül az építőanyag-kitermelés hagyott nyomot maga után (pl. kőfejtők). A 12–13. században a malomipar már egyfajta – lokális jellegű – környezetátalakítást igényelt (gát- és malomárok építése, mederszabályozás).

²² Frisnyák S., 1995.

2. ábra. A kultúrtájak kialakulása és terjedése a Kárpát-medencében

Jelmagyarázat: 1 = ártéri síkság, 2 = ármentes síkság, 3 = dombvidék, 4 = a kultúrtájak magterületei, 5 = a kultúrtáj-diffúzió iránya, A = az első kultúrtájak kialakulása, B = a kultúrtájak diffúziója a 19. század közepéig, C = a kultúrtájak terjedése az integrált környezetátalakító munkák után.

(Az ábrákat szerkesztette Frisnyák Sándor, rajzolta Pristyák Erika)

Az antropogén tájformálás a manufaktúrák korában, a 18. században egyre jelentősebbé vált a Bükk-vidéken és máshol is, ahol a nyersanyag- és az energiaforrás rendelkezésre állott. A 18. században az *erdei (montán-) ipar három öskörzete alakult ki* a Bükk hegységben és *ezek alkották a borsodi iparvidék magterületét*. A Gyertyán-völgyben és környékén az üvegipar épült ki. A huták temérdek fát használtak fel, egy-egy műhely évi szükséglete 5000 öl (16 000 m³) fa volt.²³ A fának, mint ipartelepítő tényezőnek a másik két mikrokörzet kialakulásában is döntő szerepe volt. A Szalajka- és a Bán-völgyében, ill. a Garadna- és a Szinva-völgyében a vasolvasztó massák, öntő- és kovácsoló műhelyek (hámorok), fűrészmalmok és egyéb manufaktúrák a környezet természeti erőforrásait hasznosították. A montánipar munkaerő-szükségletét szlovák, ruszin és német telepesekkel biztosították. A betelepülők kolóniái a Bükk eddig lakatlan régióiban létesültek (pl. Bükkszentkereszt = Újhuta 583 m, Répáshuta 500 m magasságban).

A manufaktúrák az agrártársadalmakra jellemző, ún. módosított szoláris energiát (elsősorban a fát és a víz kinetikai energiáját) használták. Az anyag- és energiafelhasználás (és -áramlás) a 18–19. században már maradandóan formálta a természeti környezetet (pl. erdőirtványok, kőfejtők, bányagödörök, szállítópályákkal kapcsolatos terepmunkák, mesterséges csatornák, víztározók, kisebb-nagyobb salak- és meddőhányók stb.). A Bükk egyik legszebb ipari víztározója, a Hámori-tó is e korszak alkotása (1810–1812). Az ipar tájformáló-környezetalakító hatása a 19. század közepétől felgyorsult. A változás, a gyáripari vaskohászat és a kapcsolódó (kooperáló) üzemek kiépülése – majdan környezeti hatása – az *energiaváltással, a fosszilis energia (= szén) hasznosításával* függ össze. Az 1786-tól fokozatosan feltárt *borsodi szénvagyon* (a Sajó- és mellékvölgyeiben) a 19. század közepén *igen jelentős iparfejlődést indított el*. A kohászat a Gömör-Szepesi-érchegység területéről „visszavándorolt” Borsodba (és a Nógrádi-szénmedencébe). Az iparfejlődés – amelyet e helyen nem részletezünk – átformálta a Sajó- és mellékvölgyeinek (pl. a Hangony- és Szinva-völgy) földrajzi képét. Az agrár- és erdőgazdasági környezetben „*ipari táj*” *formálódott*, hatalmas gyárépületekkel, erőművekkel, infrastruktúra-rendszerekkel, jellegzetes lakókörnyezettel, a bányák körzetében meddőhányókkal, külszíni fejtések több hektáros gödreivel, felszíni beszakadásokkal és egyéb antropogén formákkal.²⁴ A tájképváltozás mellett a víz- és levegőszennyeződés is káros kísérőjelensége a dinamikus gazdaságnövekedésnek. Az ipari táj a Sajó- és mellékvölgyeit jellemzi, a tradicionális agrárkörzetekben, pl. a Borsodi-Mezőségen és a Borsodi-ártéren a 20. század közepéig nem létesültek jelentősebb ipari vállalatok (leszámítva a Mályi- és Nyéki-tórendszer kialakító nagyüzemi kavicsbányászatot).

Borsod vármegye ökoszisztémája – mint azt felvázoltuk – a 9–10. századtól jelentős változáson ment át. Az agrártevékenységre alkalmas térszíneken a *természetes növénytakarót a kultúrvegetáció váltotta fel*. A Sajó- és mellékvölgyeiben, továbbá az erdős domb- és hegyvidéken a *kialakult agrár-kultúrtájat a 19–20. századi ipari termelés átformálta*. A természetes vagy ahhoz közelálló ökoszisztémák kis területeken maradtak fenn (pl. Bükk-fensík). *Az antropogén tájformálás-kultúrtájteremtés szükségszerű folyamat és nagy alkotásként értékelhető*, amely hozzájárult Borsod eltartó képességének növekedéséhez és gazdasági fejlődéséhez. A feudális kor embere *környezetkímélő* gazdálkodásával még nem (vagy csak kis mértékben) károsította a természeti tájat. *A 19–20. században a borsodi bánya- és iparvidék kialakulása és működése már súlyosan terhelte és károsította a tágabb környezetét*. A 21. század feladata a tájrömbölés okozta negatív

²³ Veres L., 1996.

²⁴ Erdősi F., 1987, Leél-Őssy S., 1973.

hatások megszüntetése (tájrehabilitáció), a tájpotenciálra épülő racionális környezet-használat kialakítása és környezeti kultúránk fejlesztése.

IRODALOM

Bóna I.

1984/a A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. In: Magyarország története 1/1 köt. 117–197. (főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A.) Bp.

1984/b A népvándorlás kora és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története 1/1 köt. 265–373. (főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A.) Bp.

Bulla B.–Mendöl T.

1947 A Kárpát-medence földrajza. Bp.

Erdősi Ferenc

1987 A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében. Bp.

Frisnyák S.

1995 Tájak és tevékenységi formák. 287. Miskolc–Nyíregyháza

2000 Das Karpatenbecken. In: Europas Mitte um 1000 (szerk. *Alfried Wiczorek, Hans Martin Hinz*). Stuttgart 1. köt. 81–84.

Fülöp J.

1984 Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Bp.

Györffy Gy.

1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. köt. Bp.

Györffy Gy.–Zólyomi B.

1994 A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Honfoglalás és régészet (szerk. *Kovács L.*) 13–39. Bp.

Hajdú Z.

2000 A természet-átalakítás történeti szakaszai az Alföldön. In: Az Alföld történeti földrajza (szerk. *Frisnyák S.*). 35–42. Nyíregyháza

Ihrig D. szerk.

1973 A magyar vízszabályozás története. Bp.

Jakucs L.

1982 Az árvizek gyakoriságának okai és annak tényezői a Tisza vízrendszerében. Földrajzi Közl. 2. 212–235.

Kordos L.

1996 A honfoglalók természeti öröksége. Élet és Tud. 13. 387–389.

Kristó Gy.

1998 Magyarország története 895–2301. Bp.

Lászlóffy W.

1938 Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. (falitérkép, M (1:600.000) Bp.

- Leél-Őssy S.*
1973 Természeti-antropogén folyamatok és formák vizsgálata Ózd és Arló környékén. Földr. Ért. 2–3. 195–213.
- Lovász Gy.–Nagyvárad L.*
1997 A természeti környezet antropogén változása az elmúlt 1100 év alatt. In: A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 1–7. (szerk. Füleky Gy.) Gödöllő
- Lóczy D.*
2000 Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: Az Alföld történeti földrajza. (szerk. Frisnyák S.) 221–228. Nyíregyháza
- Marosi S.–Somogyi S. szerk.*
1990 Magyarország kistájainak katasztere I–II. 1023. Bp.
- Medzihradzky Zs.–Járainé Komlódi M.*
1996 Az ember természetformáló tevékenysége a holocén folyamán a Kárpát-medencében. In: Emlékkötet Andreánszky Gábor (1895–1967) születésének 100. évfordulójára. 147–154. Bp.
- Nováki Gy.–Sándorfi Gy.*
1992 A történeti Borsod vármegye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc
- Pécsi M. főszerk.*
1989 Magyarország Nemzeti Atlasza Bp.
- Prinz Gy.–Cholnoky J.–Teleki P.*
é. n. Magyar földrajz I–III. Bp.
- Rácz L.*
1999 Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig. Magyar Tudomány, 9. 1127–1139.
- Révész L.*
1994/a. Kultúrák és népek a magyar honfoglalásig. In: Megyekönyv – Borsod-Abaúj-Zemplén (szerk. Viga Gy.) 69–80. Miskolc
- Révész L. szerk.*
1994/b. Mit ránk hagytak a századok... Vezető a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításához. 79. Miskolc
- Somogyi S.*
2000 A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. In: Az Alföld történeti földrajza 7–24. (szerk. Frisnyák S.)
- Tóth J.*
1987 Ember – település – környezet az Alföldön. Forrás 1. 32–36.
- R. Várkonyi Á.*
1999 Századfordulóink. Bp.
- Veres L.*
1995 A Bükk hegység üveghutái. 105. Miskolc
- Viga Gy.*
1996 A tájformáló társadalom (Megjegyzések a kultúra ökológiájához). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV. 271–283. Miskolc

DIE HERAUSBILDUNG UND VERBREITUNG DER KULTURLANDSCHAFT IM KOMITAT BORSOD

Die Kulturlandschaft ist ein durch die Arbeit des Menschen umgestalteter und kontinuierlich genutzter Raum. Ihre Entstehung begann im Neolithikum, als die Bewohner der Landschaft von der Lebensform als Sammler, Jäger und Fischer zur produktiven Bewirtschaftung, zur Landwirtschaft und zur Viehzucht übergegangen waren. Die bestellten Flächen (Kulturlandschaften) der vom Neolithikum bis zur ungarischen Landnahme (895) lebenden Völker waren kleinere Isolate, die infolge der katastrophalen Trockenheit während der Völkerwanderungszeit und des 8.–9. Jahrhunderts vernichtet wurden.

Bei der Landnahme war Borsod keine vollständige rohe Landschaft (Urlandschaft) mehr, doch kann es auch nicht als Kulturlandschaft bewertet werden. Mit der Humanisierung des Gebietes begann die anthropogene Formung der Landschaft. Die ersten Kulturlandschaften hatten sich unserer Hypothese nach an der Grenze des Randes des Hochwasserraumes und des Hügellandes und der Ebene herausgebildet und haben sich auf die dazu geeigneten Flächen ausgebreitet. Die Kultur der Ackerbauern verbreitete sich von dem Hochwasserrandgebiet und den hochwasserfreien Ebenen, von den Kerngebieten an den Füßen der Berge einerseits auf die terrassenförmigen Täler der Flüsse und Bäche. Und dieser Prozess kann mit Hilfe des für das gesamte Karpatenbecken bezeichnenden geographischen Modells (Abbildung 2) vorgestellt werden. Die Kulturlandschaft breitete sich in den Überschwemmungsgebieten der Flüsse Sajó und Theiß erst nach der integrierten, die Umgebung beeinflussenden Arbeit (Hochwasserbeseitigung, Flussregulierung usw.) ausbreiten. Bis zur Wende des 18.–19. Jahrhunderts wurden die Kulturlandschaften der Ebenen miteinander verbunden, während die bestellten Felder in den Hügel- und Bergländern auch weiterhin von Wäldern umgeben werden. Von der Mitte des 19. Jahrhunderts an war auch die Landschaft gestaltende, die Umwelt beeinflussende Wirkung der Industrie schneller geworden: In der agrar- und forstwirtschaftlichen Umgebung bildete sich eine industrielle Landschaft heraus (Sajó und Nebentäler).

Der Mensch der Feudalzeit schädigte mit seiner die Umwelt schützenden Wirtschaft die natürliche Landschaft noch nicht (oder nur in einem geringen Maße). Im 19. und 20. Jahrhundert hat die Entstehung und Funktion des Bergbau- und Industriegebiets in Borsod der natürlichen Umwelt schon sehr geschadet. Aufgabe des 21. Jahrhunderts ist es, die durch die Zerstörung der Landschaft verursachten negativen Auswirkungen aufzuheben (Landschaftsrehabilitation), die auf dem Landschaftspotenzial beruhende rationale Umweltnutzung herauszugestalten und unsere Umweltkultur zu entwickeln.

Sándor Frisnyák